

Beata PAWŁOWSKA-BLAHACZEK
(Rzeszów, UR)

KILKA UWAG O RZYMSKICH *ITINERARIACH* (VII WIEK)

Męczennicy rzymscy i oddawana im cześć były w siódmym stuleciu jednym z czynników, które jednoczyły kraje tworzące kiedyś *Imperium Romanum*. Zwłaszcza kult św. Piotra mocno zakorzeniony w Kościele Merowingów, Karolingów i Anglosasów, przyczyniał się w dużym stopniu do wytworzenia duchowej jedności Europy. Plemiona germańskie: Frankowie, Goci i Sasi po utworzeniu swych państw przybywali jako *peregrini* do Rzymu nawiedzać *loca sancta*. To właśnie z myślą o nich i innych pątnikach powstały rzymskie przewodniki – *Itineraria*¹. Miały one za zadanie przede wszystkim ułatwić nawiedzanie miejsc świętych w Wiecznym Mieście. Najstarsze z nich pochodzą z VII wieku, a więc z okresu, kiedy katakumby rzymskie były jeszcze odwiedzane, bezpośrednio przed praktyką już masowego przenoszenia relikwii męczenników do kościołów niemalże całej Europy². Stanowią one więc dla nas źródło informacji o kondycji rzymskich miejsc świętych u schyłku starożytności chrześcijańskiej.

¹ Por. *Notula de olea ss. Martyrum qui Romae in corpore requiescunt*, CCL 175, 284-295, R. Valentini – G. Zucchetti, *Codice topografico della Città di Roma*, II, Roma 1949, 36-47; *Cymiteria totius Romanae Urbis*, CCL 175, 298-301, Valentini – Zucchetti s. 60-66; *Notitia Ecclesiarum Urbis Romae*, CCL 175, 304-311, Valentini – Zucchetti s. 72-99; *De locis sanctis martyrum quae sunt foris civitatis Romae*, CCL 175, 314-322, Valentini – Zucchetti s. 106-131; *Itinerarium Malmesburiense (De numero portarum et sanctis Romae)*, CCL 175, 324-328, Valentini – Zucchetti s. 138-153; zob. też: C. Carletti, *Santuari di martiri romani negli Itinerari del VII secolo*, „Studi Romani” 18 (1970) 51-67; V. Fiocchi Nicolai, *Sacra martyrum loca circuire: percorsi di visita dei pellegrini nei santuari martiriali del suburbio romano*, w: *Christiana loca. Lo spazio cristiano nella Roma del primo millennio*, ed. L. Pani Ermini, Roma 2000, 221-230; H. Geertman, *More veterum. II „Liber Pontificalis” e gli edifici ecclesiastici di Roma nella tarda antichità e nell’alto medioevo*, Groningen 1975, 198-202; S. Del Lungo, *La percezione dello spazio: gli itinerari urbani*, w: *Christiana loca*, s. 231-235; W. Kubitschek, s.v. *Itinerarien*, RE IX 2308-2363; s.v. „*Itineraria*”, RCh XIX, Stuttgart 2001, 22-23. Na temat literackiego gatunku *Itinerariów*: DACL VII 1841-1922 (*Itineraria rzymskie 1902-1922*), Kwestia datacji *Itinerariów* zob. m.in.: Geertman, *More veterum*, s. 198-200 (*Notitia ecclesiarum*), s. 200-202 (*De locis sanctis*).

² Por. V. Fiocchi Nicolai, „*Itinera ad sanctos*”. *Testimonianze monumentali del passaggio dei pellegrini nei santuari del suburbio romano*, w: *Akten des XII. International Kongresses für Christliche Archäologie* (Bonn 22-28 September 1991), Münster 1995, 770-774.

Były to teksty spisywane najprawdopodobniej w samym Rzymie. Wszystkie mają charakter bardzo zwięzłych wykazów i katalogów informujących, gdzie znajdują się *loca sancta*, jak do nich dotrzeć i co warte jest zobaczenia. Zaznaczone trasy dla pątników wydają się być trasami standardowymi, którymi oprowadzano przybyłych. Opis topografii Rzymu w oparciu o te *Itineraria* pozwala na zapoznanie się z miejscami złożenia doczesnych szczątków męczenników, wskazując na konkretne miejsce, w którym odbierali oni szczególną cześć od przybyłych do Wiecznego Miasta w VII stuleciu. Trzeba jednak bardzo wyraźnie zaznaczyć, że w niektórych przypadkach pojawiają się między nimi znaczne różnice w lokalizacji miejsc pochówku poszczególnych męczenników.

Zestawiając ze sobą rzymskie *Itineraria* z VII wieku jawi się naszym oczom pewnego rodzaju kanon *loca sancta*, które należało nawiedzić, z informacją o spoczywających w nich męczennikach³. O wiąższości z nich mamy już pewne informacje w *Depositio Martyrum* i *Martyrologium Hieronymianum*; część z nich jednak „zawdzięcza” prawdopodobnie swą żywotność powstającym coraz liczniej, zwłaszcza od przełomu V i VI wieku dziełom hagiograficznym, cieszącym się niesłabnącym zainteresowaniem i powodzeniem, których twórcy często dawali upust swej wyobraźni, nie przejmując się często dbałością o historyczną prawdę.

Jednym z najstarszych przewodników dla ludzi odwiedzających Wieczne Miasto (odnalezionym w kodeksie z Salisbury) datowanym na 1 poł. VII wieku (pontyfikat papieża Honoriusza 625-649) jest *Notitia Ecclesiarum Urbis Romae*⁴. Zwiedzanie sanktuariów rzymskich zgodnie z nim rozpoczynało się od kościoła z relikwiami św. Jana i Pawła przy via Flaminia, kresem zaś zwiedzania była bazylika św. Piotra na Watykanie. W opisie, choć bardzo schematycznym, zaznaczone zostało mnóstwo szczegółów ważnych do poznania miejsc świętych tamtego okresu.

*De locis sanctis martyrum quae sunt foris civitatis Romae*⁵ to przewodnik datowany również na 1 poł. VII wieku (635-649), napisany według schematu nawiedzania poszczególnych *loca sancta*. Peregrynacja według niego rozpoczyna się od bazyliki św. Piotra i biegnie poprzez via Cornelia, Aurelia, Portuense, Ostiense, Ardeatina, Appia, Labicana, Praenestina, Tiburtina, Noementana, Salaria Nova, Salaria Vetus kończąc się przy via Flaminia (kierunek przeciwny niż w *Notitia Ecclesiarum Urbis Romae*). Dołączona do niego druga część, która być może powstała oddzielnie, zawiera opis bazylik rzymskich.

³ W przedstawieniu poszczególnych miejsc kultu męczenników będę się kierowała schematem zwiedzania zawartym w *De locis sanctis*, gdzie trasa zaczyna się od bazyliki św. Piotra i biegnie poprzez via Cornelia, Aurelia, Portuense, Ostiense, Ardeatina, Appia, Labicana, Praenestina, Tiburtina, Noementana, Salaria Nova, Salaria Vetus, kończąc się przy via Flaminia (kierunek przeciwny niż w *Notitia Ecclesiarum Urbis Romae*).

⁴ Por. CCL 175, 304-311.

⁵ Por. CCL 175, 314-322.

*Itinerarium Malmesburiense. De numero portarum et sanctis Romae*⁶ zostało spisane między 648 a 682 rokiem; jego wersja przekazana została przez historyka i bibliotekarza z Malmesbury – Wilhelma (1080-1142)⁷, człowieka odznaczającego się gruntowną znajomością starożytnej literatury, w jego *Gesta rerum Anglorum*⁸. Tekst ten przepisywano doceniając nie tyle jego wartości literackie, co wyjątkową szczegółowość i ewentualną jego przydatność dla przyszłych pątników do miejsc świętych w Rzymie⁹. Na uwagę zasługuje dokładność, z jaką wymienione są bramy i drogi rzymskiego *suburbium*, a zwłaszcza położenie niektórych cmentarzy, które już w XII wieku popadły w zapomnienie lub zmieniły swą nazwę. W XVI wieku posługiwał się tym *Itinerarium*, jako jedynym pątniczym przewodnikiem, pierwszy badacz rzymskich katakumb Antonio Bosio¹⁰.

*Notula de olea ss. Martyrum qui Romae in corpore requiescunt*¹¹ nie jest oczywiście *Itinerarium* „sensu stricte”, lecz jednym z cenniejszych katalogów zapisanych na papierze, przechowywanym w Monza¹². Zawiera on spis olejów do lamp zapalanych na grobach męczenników, dostarczonych longobardzkiej królowej Teodolindzie¹³ przez kapłana Jana w czasach papieża Grzegorza Wielkiego (590-604). Posłaniec królewski zaopatrzył ampułki olejowe papierowymi kartkami (*pittacium*), na których zanotował imiona w porządku topograficznym; na koniec spisał je w jednym zbiorze.

⁶ Por. CCL 175, 324-328, Valentini – Zucchetti s. 138-153.

⁷ Por. m. in. M. Winterbotton – R.M. Thomson, *William of Malmesbury. Saint's lives*, Oxford 2002.

⁸ Por. *Gesta rerum Anglorum* IV 351-352, PL 179, 1302-1307.

⁹ Por. tamże IV 353, PL 197, 1307A: „Haec sunt Romana sanctuaria, haec sunt in terris divina pignora; et tamen intra hoc quasi caeleste promptuarium insano furore gens ebria, tum, cum illuc peregrini venerunt, foedo ambitu omnia turbabant, et supra ipsa sanctorum corpora civilem libabant sanguinem, dum non possent satiari pecuniarum libidinem” (Valentini – Zucchetti s. 134).

¹⁰ Por. A. Bosio, *Roma sotterranea. Opera postuma*, Roma 1632.

¹¹ Wcześniej były publikowane m. in w: L.A. Muratori, *Anecdota latina*, II, Mediolani 1697, 191-192; T. Ruinart, *Acta primorum martyrum sincera*, Amstelædami 1713, 613-614; J. Mabillon, *Praefationes*, w: *Acta SS. Ordinis SS. Benedicti*, Tridenti 1724, 648-652, A.F. Gori, *Thesaurus veterum diptychorum*, II, Florentiae 1759, 222; *Notula e pittacia*, w: G. da Marini, *Papiri diplomatici*, Roma 1805, 208-209; J.B. de Rossi, *La Roma Sotterranea Cristiana*, I, Roma 1864, 175-176; CCL 175, 284-295.

¹² Por. s.v.: *Monza*, DACL XI 2749-2784; F. Stopniak, *U źródeł chrześcijaństwa*, Warszawa 1982, 25-26.

¹³ Teodolinda pochodziła z królewskiego rodu Bajoariów; była katoliczką (nie arianką); najpierw żona króla longobardzkiego Autara, z końcem 590 r. poślubiła Agilulfa, księcia Turynu, por. Paulus Diaconus, *Historia Longobardorum* III 30, ed. B. Luiselli – A. Zanella, Milano 1991, 134-135, tłum. I. Lewandowski; Paweł Diakon, *Historia Longobardów*, Warszawa 1995, 254-255; wspomina ją też w swych listach papież Grzegorz Wielki, por. *Epistulae* IV 2, CCL 140, 218-219, tłum. J. Czuj; Św. Grzegorz Wielki, *Listy*, II, Warszawa 1954, 6-7; *Epistulae* IX 67, CCL 140A, 622-623, Czuj III 110-111.

Z kolei *Cymiteria totius Romanae Urbis*¹⁴ są bardzo krótką, schematyczną listą 17 cmentarzy rzymskich wraz z zaznaczeniem jednego lub dwóch imion świętych spoczywających w danej nekropolii; nie zawiera ona jednak pełnych danych. Odwiedził je za pontyfikatu Grzegorza Wielkiego (590-604) wspomniany powyżej kapłan Jan, który na polecenie longobardzkiej królowej Teodolindy zgromadził butelki z olejami i jako relikwie przewiózł do Pawii¹⁵.

1. Postaram się na teraz krótko zasygnalizować niektóre problemy, które nasuwają się przy dokładnym wczytywaniu się w lekturę powyższych rzymskich *Itinerariów*. Po pierwsze zauważymy, iż nie obejmują one wykazu wszystkich męczenników, którym w siódmym stuleciu oddawano cześć. Różnice między poszczególnymi przewodnikami też są istotne. Bardzo często jedno z nich wymieniają imiona męczenników czczonych w określonym miejscu, o których inne milczą, a co ciekawe, nie mamy ich umieszczonych we wcześniejszych martyrologiach i kalendarzach liturgicznych. I tak przykładowo *De locis sanctis* wymienia przy Via Salaria Vetus na cmentarzu Pamfiliusa męczenników Kandyda¹⁶ i Leoparda¹⁷, przy Via Tiburtina – biskupa Januarego¹⁸ oraz męczennice Justynę¹⁹ i Symerfosę²⁰, przy Via Latina – Tertuliana²¹ oraz grupę męczenników: Olimfiusa, Symproniusa, Theodota, Superiusa, Obloterisa, Tiburtikana²², zaś przy Via Nomentana – Konstancję, córkę cesarza Konstancyana²³. W nocie marginalnej tegoż przewodnika zaznaczono też kościoły świętych Stratonikosa i Kastulusa²⁴, których ciała spoczęły w galerii cmentarza usytuowanego pod kościołem przy Via Labicana – Praenestina. W przewodniku tym

¹⁴ Por. CCL 175, 298-301.

¹⁵ Por. V. Saxer, *Pilgerwesen in Italien und Rom im späten Altertum und Frühmittelalter*, w: *Akten des XII. Internationalen Kongresses* s. 41.

¹⁶ Por. *De locis sanctis* 25, 149, CCL 175, 320: „in cryptis sub terra LXXX gradibus sanctus Pamphilus et sanctus Candidus sanctusque Cyrinus cum multis martyribus iacent”.

¹⁷ Por. tamże 26, 155-156, CCL 175, 321: „et sanctus Leopardus cum multis martyribus sepulti”.

¹⁸ Por. tamże 18, 98, CCL 175, 318.

¹⁹ Por. tamże 19, 108, CCL 175, 319: „et sancta Cyriaca, sancta Simferosa et Justina cum multis martyribus sunt sepulti”.

²⁰ Por. tamże.

²¹ Por. tamże 15, 76-77, CCL 175, 318: „iuxta eandem viam Tertuliani est basilica ubi ipse cum multis martyribus iacet”; ASS Aug. I, s. 143: „sepultus in via Latina, secundo milliario [...] in crypta arenaria”.

²² Por. *De locis sanctis* 15, 81-83, CCL 175, 318: „ibi sanctus Olymphius, sanctus Sympronius, sanctus Theodotus, sanctus Superius, sanctus Obloteris, sanctus Tiburticanus martyres sunt sepulti”; ASS Aug. I, s. 142.

²³ Por. *De locis sanctis* 21, 120, CCL 175, 319: „iuxta Viam Numentanam est sanctus Nicomedes [...]. Ibi quoque in singulari ecclesia Constantia, Constantini filia, requiescit”. W *Martyrologium Hieronymianum* (ed. H. Delehaye – H. Quentin, ASS Novembris II pars posterior, Bruxelles 1931, 162-163) w dniu 26 marca wspomniany jest tylko Kastulus.

²⁴ Por. *De locis sanctis* 17, 94-95, CCL 175, 318: „iuxta via Penestrinam [...] ecclesia sancti Stratonici episcopi et martyris et sancti Castoli, quorum corpora longe sub terra sunt sepulta”.

mamy również zaznaczoną *Albana Civitas*, niedaleko *Via Appia*, gdzie cześć odbierali Senator²⁵, Perpetua²⁶ i wielka liczba świętych²⁷. Przy samej zaś *Via Appia*, z dokładnym usytuowaniem przy cmentarzu Kaliksta *Itinerarium* to wymienia męczenników: Cypriana²⁸ oraz Korneliusza²⁹. Przy kolejnej drodze – *Via Ardeatina* również napotkamy imię męczennicy Marty³⁰ – córki „duchowej” Damazego (*soror eius*).

Z podobnym zjawiskiem – choć na mniejszą skalę – spotkamy się w *Itinerarium Malmesburiense*, wymieniającym imiona męczenników, które nie znajdują potwierdzenia w pozostałych *Itinerariach*, ani wcześniejszych kalendarzach i martyrologiach. Przy *Via Appia* wspomniani są: Lucjan³¹, Adrian³², Euzebiusz³³, Maria³⁴ i Marta³⁵ (imiona obu kobiet odnajdziemy co prawda w *Martyrologium Hieronymianum* pod datą 20 I, ale z zaznaczeniem miejsca ich pochówku przy *via Cornelia*³⁶), Paulina³⁷, Kornelia³⁸ i Optacjusz³⁹.

Jeden tylko tego typu przypadek odnajdujemy w *Notula de olea*⁴⁰, gdzie męczennik (Aupi)nion pochowany przy *Via Salaria*, wspomniany jest tylko w powyższym źródle. Być może należałoby go utożsamiać z Apronianusem, fundatorem cmentarza przy *Via Latina*, na którym spoczęły – jak już wcześniej wspomniałam – szczątki św. Eugenii.

2. Drugą grupę stanowią ci męczennicy, których imiona wspomina tylko jedno z *Itinerariów*, ale natrafiamy również na nich we wcześniejszych źródłach, m. in. *Martyrologium Hieronymianum*. I tak przykładowo w *Itinerarium Malmesburiense* przy opisie *Via Nomentana* napotykać męczennika z końca III lub początku IV wieku o imieniu Eventius⁴¹, o którym pozostałe przewodniki

²⁵ Por. tamże 13, 69, CCL 175, 317. Jako jedyny męczennik czczony w tym miejscu wspomniany w *Martyrologium Hieronymianum* (s. 526) pod datą 26 września.

²⁶ Por. *De locis sanctis* 13, 69, CCL 175, 317: „ubi et Perpetua iacet corpore et innumeri sancti”.

²⁷ Por. tamże 13, 69-70, CCL 175, 317.

²⁸ Por. tamże 11, 57, CCL 175, 317.

²⁹ Por. tamże 11, 56, CCL 175, 317: „haud procul in cimeterio Calisti Cornelius et Cyprianus in ecclesia dormiunt”.

³⁰ Por. tamże 9, 43-44, CCL 175, 316: „prope eandem viam sanctus Damasus papa depositus est et soror eius Martha”.

³¹ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 10, 79-80, CCL 175, 327.

³² Por. tamże 10, 83, CCL 175, 327.

³³ Por. tamże.

³⁴ Por. tamże.

³⁵ Por. tamże.

³⁶ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, s. 51.

³⁷ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 10, 83-84, CCL 175, 327.

³⁸ Por. tamże 10, 81, CCL 175, 327.

³⁹ Por. tamże 10, 80, CCL 175, 327.

⁴⁰ Por. *Notula de olea* 22, CCL 175, 288.

⁴¹ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 6, 47, CCL 175, 326: „In septimo miliario eiusdem viae sanctus papa Alexander cum Eventio et Theodulo pausat”.

milczą. Jednak fakt oddawania mu czci potwierdza *Martyrologium Hieronymianum* pod datą 3 maja⁴². Analogiczną sytuację mamy przy Drodze Appijskiej, gdzie wymienia się: Hipolita⁴³, Anterosa⁴⁴, Stefana⁴⁵, Euticianusa⁴⁶, Marcellinusa⁴⁷, Melchialesa⁴⁸, Polikamusa⁴⁹, Poncjana⁵⁰ i Walerię⁵¹ – męczenników wspomnianych w *Martyrologium Hieronymianum*⁵².

Przy Via Tiburtina przewodnik *De locis sanctis* wymienia całą grupę męczenników, a spośród nich, jako jedyny: Juliana⁵³, Primitiwa⁵⁴, Takteusa⁵⁵, Nemeseusa⁵⁶ i Eugeniusza⁵⁷. Dokładnie taką samą grupę odnajdziemy w *Martyrologium Hieronymianum* pod datą 27 czerwca⁵⁸. Ponadto przewodnik ten wzmiankuje biskupa Januarego, odbierającego cześć „prope murum civitatis”⁵⁹, a przy Via Portuensis wspomina trzech męczenników prawdopodobnie z czasów prześladowań Dioklecjana⁶⁰, poświadczonych także w *Martyrologium Hieronymianum* (29 VII)⁶¹. Według tradycji męczennicy ci – Symplicjusz, Faustinus i Beatrycze zostali wrzuceni do Tybru i pochowani w małym hypogeum rodzinnym blisko Lasu Arwalskiego (tzw. cmentarz Generozy)⁶². W 2. poł. IV wieku wybudowano tu małą bazylikę, jednak w przeciwieństwie do zwyczaju, nie zbudowano jej na grobach męczenników, lecz była ona połą-

⁴² Por. *Martyrologium Hieronymianum*, s. 228: „Romae via Nomentana miliario VII natale sanctorum Heventii, Alexandri, Theoduli”.

⁴³ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 10, 83, CCL 175, 327.

⁴⁴ Por. tamże 10, 79, CCL 175, 327; zob. też: BHL 90.

⁴⁵ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 10, 78, CCL 175, 327.

⁴⁶ Por. tamże, 10, 79, CCL 175, 327.

⁴⁷ Por. tamże 10, 78-79, CCL 175, 327.

⁴⁸ Por. tamże 10, 78, CCL 175, 327.

⁴⁹ Por. tamże 10, 81, CCL 175, 327.

⁵⁰ Por. tamże 10, 79, CCL 175, 327.

⁵¹ Por. tamże 10, 84, CCL 175, 327.

⁵² Por. *Martyrologium Hieronymianum*, s. 326-327: Hipolit (19 VI), Waleria (19 VI); s. 438: Anterus, Euticianus/Eutychianus, Stefan, Melciades (12 VIII); s. 429: Polikarp (9 VIII); s. 440-441: Poncjana (13 VIII), zob. też *Depositio Martyrum* 72.

⁵³ Por. *De locis sanctis* 19, 106, CCL 175, 319: „Ibi Hereneus, Julianus, Primitivus, Tacteus, Nemeseus, Eugenius Justinus”.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, s. 339: „Romae, Via Tiburtina miliario VIII, natale VII germanorum Criscentis, Juliani, Nemesi, Primitivi, Justini, Stactei, Eugeni”.

⁵⁹ Por. *De locis sanctis* 18, 98, CCL 175, 318: „sancti Januarii episcopi et martyris”.

⁶⁰ Por. tamże 4, 21-22, CCL 175, 316: „Iuxta viam Portuensem [...] sanctus Simplicius, sanctus Faustinus, sancta Beatricis dormiunt”.

⁶¹ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, s. 403: „Romae via Portuensi [...] Philippi, Simplicii, Faustini, Viatricis, Rufi”.

⁶² Por. ASS Julii VII, s. 45-48 (*Passio SS. Simplicii, Faustini et Beatricis martyrum*); *Epigramata Damasiana* 6, 97-98 (*SS. Faustino et Viatrici*).

czona z galerią prowadzącą do czczonych grobów wejściem usytuowanym obok absydy. W niszy katedry biskupiej znajdowało się okienko do kontaktu z grobami. Relikwie męczenników zostały przeniesione, prawdopodobnie w VI wieku do kościoła św. Bibiany przy Via Tiburtina. Ten fakt mógłby tłumaczyć pominięcie ich przez pozostałe *Itineraria*. Podobnie zresztą przy Via Labicana przewodnik ten wymienia imię Kastolusa męczennika⁶³, dwukrotnie wspomina go także w *Martyrologium Hieronymianum* pod datą 12 stycznia i 30 listopada⁶⁴; wzmiankują o nim również akta męczeńskie⁶⁵.

3. Kolejna kwestia, na którą zwracamy uwagę czytając *Itineraria*, dotyczy zastosowanej w nich terminologii i zmian semantycznych. Na pierwszy plan wysuwają się dwa terminy: *basilica* i *ecclesia*⁶⁶, używane często w cytowanych źródłach zamiennie, funkcjonując już w ogólnej świadomości jako synonimy. Świadczy to o tym, iż w VII wieku różnica między tymi dwoma typami budowli już wówczas, w odczuciu ogółu wiernych, zupełnie zanikła⁶⁷. Czytamy więc: **Via Cornelia**: „ecclesia beati Petri”⁶⁸ = „basilica beati Petri”⁶⁹; **Via Aurelia**: „in altera basilica Processus et Martinianus”⁷⁰ = „peruenies ad ecclesiam, ibi quiescunt sanctus Processus et Marti(ni)anus sub terra”⁷¹; „in quarta (basili-

⁶³ Por. *De locis sanctis* 17, 95, CCL 175, 318: „Stratonici episcopi et martyris et sancti Castoli, quorum corpora longe sub terra sepulta sunt”.

⁶⁴ Por. *Martyrologium Hieronymianum*, s. 38: „Romae via Lavicana Zoticii Castoli”; s. 628: „Romae Castuli et Eucrepitis”.

⁶⁵ Por. ASS Novembris II, s. 38; ASS Martii III, s. 611-612.

⁶⁶ Już L. Duchesne (*Les origines du culte chrétien*, Paris 1925, 423) zwrócił uwagę na różnicę między tymi dwoma nazwami (*ecclesiae*, w których zbierano się celem sprawowania liturgii eucharystycznej oraz *basilicae*, w których spoczywały relikwie świętych). Rozpoczęcie używania nazwy *ecclesia* jako miejsca kultu następowało wraz z odprawianiem w nim Mszy św.; *basilica* zawierająca święte szczątki była dedykowana. O współczesnej dyskusji na ten temat por. m.in.: B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, *Domus – ecclesia – aedes. Powstanie świątyni chrześcijańskiej*, w: *Sympozja Kaziemierskie poświęcone kulturze świata późnego antyku i wczesnego chrześcijaństwa*, red. B. Iwaszkiewicz-Wronikowska, I, Lublin 1998, 11-58; też, *Problem chrystianizacji starożytnych miast Zachodu w świetle badań archeologicznych*, w: *Miasto w starożytności*, red. L. Mrozewicz – K. Balbuza, Poznań 2004, 472 i 474.

⁶⁷ W korespondencji Grzegorza Wielkiego (z lipca 596 r. do Palladiusza, biskupa Santones w Galii) odnajdziemy wzmianki o tym, iż w jego czasach relikwie stawały się już stałym elementem konsekracji nie tylko bazylik dedykowanych świętym, ale i ołtarzy w kościołach (*ecclesiae*); por. *Epistula* (ad Palladium) VI 50, CCL 140, 423, Czuj II, 222: „zbudowałeś kościół (*ecclesiam*) ku czci błogosławionych Apostołów Piotra i Pawła oraz męczenników Wawrzyńca i Pankracego i postawiłeś tam trzynaście ołtarzy, z których cztery pozostały dotychczas nie poświęcone dlatego, że chcieć za pozwoleniem Bożym umieścić tam relikwie wyżej wspomnianych świętych”.

⁶⁸ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 2, 9, CCL 175, 325: „via Cornelia. Iuxta eam ecclesia beati Petri sita est”.

⁶⁹ Por. *Notitia Ecclesiarum* 35, 171-172, CCL 175, 310: „sic intrabis via Vaticana donec peruenies ad basilicam beati Petri”.

⁷⁰ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 14, 101-102, CCL 175, 327.

⁷¹ Por. *Notitia Ecclesiarum* 32, 162-164, CCL 175, 309-310.

ca) sanctus Calixtus et Calepodius⁷² = „perueniens ad ecclesiam, ibi invenies sanctum Calistum papam⁷³”; **Via Ostiensis**: „basilica Pauli Apostoli⁷⁴ = „ecclesia sancti Pauli⁷⁵”; **Via Ardeatina**: „(basilica) ubi Damasus papa depositus est⁷⁶ = „ubi iacet Damasus papa in sua ecclesia⁷⁷”; „in alia basilica non longe Marcus et Marcellianus⁷⁸ = „in altera ecclesia inveniens [...] martires Marcum et Marcellianum⁷⁹”; **Via Nomentana**: „basilica sanctae Agnetis⁸⁰ = „ecclesia sanctae Agnetis⁸¹”; „ad sanctam Emere(n)tianam martirem quae pausat in ecclesia sursum⁸² = „Emerentiana, in alia tamen basilica, dormit⁸³”; **Via Salariaria**: „basilica sanctae Felicitatis⁸⁴ = „ecclesia sanctae Felicitatis ubi ipsa iacet corpore⁸⁵”; „ad sancti Silvestri ecclesiam⁸⁶ = „basilica sancti Silvestri ubi iacet marmoreo tumulo coopertus⁸⁷”; **Via Flaminia**: „sanctus Valentinus martir [...] in basilica magna⁸⁸ = „ecclesia mirifice ornata sancti Valentini⁸⁹”; **Caelimontium**: „corpora Iohannis et Pauli [...] in basilica magna⁹⁰ = „martyres Iohannes et Paulus in sua domo, quae est facta ecclesia post eorum martyrium⁹¹”.

4. Podobne „zjawisko” odnajdziemy w rzymskich *Itinerariach* w przypadku używania przymiotników: *sanctus* i *beatus* jako synonimów. I tak w *De locis sanctis* oraz *Cymiteria totius Romanae Urbis* mamy do czynienia tylko i wyłącznie z przymiotnikiem *sanctus*, zaś w dwóch pozostałych trzykrotnie przy imionach męczenników pojawia się epitet *beatus*, zaś w pozostałych przypadkach *sanctus*. Tak więc w *Itinerarium Malmesburiense* czytamy: „beatus Petrus⁹²;

⁷² Por. *Itinerarium Malmesburiense* 14, 103, CCL 175, 327.

⁷³ Por. *Notitia Ecclesiarum* 34, 167-168, CCL 175, 309-310.

⁷⁴ Por. *De locis sanctis* 5, 24-27, CCL 175, 316.

⁷⁵ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 12, 190, CCL 175, 327.

⁷⁶ Por. *De locis sanctis* 9, 43, CCL 175, 316.

⁷⁷ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 11, 86-87, CCL 175, 327.

⁷⁸ Por. *De locis sanctis* 9, 44-45, CCL 175, 316.

⁷⁹ Por. *Notitia Ecclesiarum* 25, 125-126, CCL 175, 308.

⁸⁰ Por. *De locis sanctis* 21, 117, CCL 175, 319.

⁸¹ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 6, 45, CCL 175, 326; zob. też: *Notitia Ecclesiarum* 12, 57, CCL 175, 306; „ad ecclesiam sanctae Agnae”.

⁸² Por. *Notitia Ecclesiarum* 11, 53-54, CCL 175, 306; zob. też *Itinerarium Malmesburiense* 6, 45-46, CCL 175, 326; „in altera (ecclesia) sancta Emerentiana”.

⁸³ Por. *De locis sanctis* 21, 118-119, CCL 175, 319.

⁸⁴ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 5, 31, CCL 175, 325.

⁸⁵ Por. *De locis sanctis* 22, 124-125, CCL 175, 319; zob. też: *Notitia Ecclesiarum* 6, 30-31, CCL 175, 306; „ad sanctam Felicitatem [...] ibi illa pausat in ecclesia sursum”.

⁸⁶ Por. *Notitia Ecclesiarum* 10, 42-43, CCL 175, 306.

⁸⁷ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 5, 38, CCL 175, 326.

⁸⁸ Por. *Notitia Ecclesiarum* 2, 9-10, CCL 175, 305.

⁸⁹ Por. *De locis sanctis* 28, 166-167, CCL 175, 321; zob. też: *Itinerarium Malmesburiense* 3, 19-20, CCL 175, 325.

⁹⁰ Por. *Notitia Ecclesiarum* 1, 3-4, CCL 175, 305.

⁹¹ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 15, 105-107, CCL 175, 328.

⁹² Por. tamże 1, 9, CCL 175, 325.

„beata Eugenia”⁹³ oraz „beata Trifonia”⁹⁴, natomiast w *Notitia Ecclesiarum* – „beatus Petrus”⁹⁵; „beatus Georgus”⁹⁶ i „beatus Felix”⁹⁷. Takie podejście wynika przede wszystkim z faktu, iż w zasadzie oficjalnie aż do XV wieku używano tych pojęć zamiennie. Formalna beatyfikacja jest instytucją zdecydowanie późniejszą od kanonizacji i była wprowadzana przez długi czas w Kościele⁹⁸. W średniowieczu w decyzjach biskupich, synodalnych i papieskich możemy odnaleźć – obok aktów definitywnych i ostatecznych (kanonizacji), również niedefinitywne i nieostateczne, które to akty często uważa się za pierwsze beatyfikacje. Tak więc w starożytności chrześcijańskiej i wczesnym średniowieczu nie widziano zasadniczej różnicy w pojęciach: *sanctus* – *beatus*. Z czasem pojęcie *beatus* – „błogosławiony” rozumiano popularnie: odnosiło się do przekonania wiernych o chwale niebiańskiej zmarłego w opinii świętości⁹⁹. Często w aktach napotyka się na sformułowanie: „ut possit pro beato venerari”. I to właśnie powyższej formuły będą używać później papieże do wprowadzania kultu lokalnego – beatyfikacji¹⁰⁰; wówczas to tytuł *beatus* zyskał znaczenie prawne.

5. Jak się okazuje przewodniki, choć odzwierciedlają stan z VII stulecia, nie przykładały takiej samej wagi do miejsc kultu poszczególnych świętych. Stąd wynikają chociażby błędy, czy też raczej różnice fleksyjne w zapisie imion, jak możemy wywnioskować z zestawienia źródłowego, tych samych osób. Dotyczy to przykładowo imion m.in.: Audyfax¹⁰¹, Atremiusz¹⁰², Abundiusz¹⁰³, czy

⁹³ Por. tamże 9, 69, CCL 175, 326.

⁹⁴ Por. tamże 7, 55, CCL 175, 326; zob. też *Notitia Ecclesiarum* 13, 64-65, CCL 175, 308: „sancta Triphonia”.

⁹⁵ Por. *Notitia Ecclesiarum* 35, 172, CCL 175, 310.

⁹⁶ Por. tamże 40, 204, CCL 175, 311.

⁹⁷ Por. tamże 29, 141, CCL 175, 309.

⁹⁸ Por. *De differentiis inter beatificationem et canonizationem*, w: Benedictus XIV, *De Servorum Dei beatificatione et Beatorum canonizatione* I 39, Bruxellis 1840, 33: „Istotna różnica między beatyfikacją i kanonizacją nie polega na fakcie, że przy beatyfikacji chodzi jedynie o pozwolenia na kult, a nie nawet na tym, że był on ograniczony do określonych osób, zgromadzeń czy terytorium, chociaż jest prawdą, że i z tego względu dziś kanonizację odróżnia się od beatyfikacji, ale chodziło o to, że kanonizacja była ostateczną i definitywną sentencją na temat świętości” (tłum. aut.); zob. też: G. Löw, *Beatificazione*, ECat II 1090; H. Misztal, *Prawo kanonizacyjne według ustawodawstwa Jana Pawła II*, Lublin – Sandomierz 1997, 89-91; F. Veraja, *La benedificazione: storia, problemi, prospettive*, Roma 1983.

⁹⁹ Por. Misztal, *Prawo kanonizacyjne*, s. 89-90.

¹⁰⁰ Papież Leon X w 1515 r. zastrzegł beatyfikację Stolicy Apostolskiej. Dekretem z 13 III 1625 r. i Konstytucją Apostolską *Coelestis Hierusalem cives* z 5 VII 1634 r. papież Urban VIII zakazał oddawania czci kościelnej komukolwiek, kto nie został beatyfikowany przez *Sedes Apostolica*. Nie zabronił jednak oddawania publicznej czci tym wszystkim, którzy już od niepamiętnych czasów cieszyli się tym kultem, czy na podstawie ogólnej zgody Kościoła, czy też indultu papieskiego. Sformułowanie „od niepamiętnych czasów” rozumiał on jako przynajmniej 100-letni okres kultu publicznego, por. Misztal, *Prawo kanonizacyjne*, s. 90; Veraja, *La benedificazione*, s. 18-19 i 28-33.

¹⁰¹ Por. Audafax: *De locis sanctis* 2, 10, CCL 175, 315; Audafax: *Itinerarium Malmesburiense* 2, 14, CCL 175, 325.

choćby Hipolit¹⁰⁴. Jak się wydaje, te zmiany spowodowane mogły być chociażby transformacjom językowym, jakie obserwujemy w późnej łacinie, z częstą niedbałością, naleciałościami tzw. języków barbarzyńskich i wreszcie tradycją, która często „deformowała” istniejący już stan rzeczy.

6. W *Itinerariach* napotkamy często przy wyliczaniu imion męczenników spoczywających w określonym miejscu zwroty typu: „et alii martyres”, „et multi martyres”, „cum multis martyribus”, „et aliorum multorum sanctorum”, „multitudo sanctorum”, „et alii quamplurimi”, „et alii innumerabiles” lub cyfry rzymskie: MCCXXII, CCLX (lub CCXXXXX), XXX, „multa milia”, LXII, VII virgines, CCCLXII (lub CCCCLIV), XL, DCCC martyres itp. Wydaje się, że takie ogólne sformułowania (często w źródłach dotyczących tego samego miejsca są one różne¹⁰⁵) znajdują swoje odzwierciedlenie w legendarnym już podejściu do poszczególnych miejsc kultu. Może miał tu działać czynnik psychologiczny: im więcej świętych – tym dane miejsce miało przyciągać większą ilość ludzi nawiedzających? Cyfry te mogą również wskazywać na okoliczność, że już wówczas panowało przekonanie, iż liczba męczenników czczonych nie odpowiada wielkiej liczbie męczenników „zapomnianych”. Takie ogólniki nie powinny jednak nikogo dziwić; często bowiem i we wcześniejszych źródłach je odnajdujemy; choćby w osławionym fragmencie *Annales* Tacyta, dotyczącym faktu ilości prześladowanych chrześcijan w czasach Nerona¹⁰⁶. Tak więc *multo*, *multitudine*, a więc określenia jak najbardziej ogólne, mają po prostu wskazywać na liczby kogoś lub czegoś; mogą one jednak

¹⁰² Por. Arte(m)us/Arthemus: *Pittacia* 7-8, CCL 175, 285; Ardhimius: *Notitia Ecclesiarum* 31, 158, CCL, 175, 309; Arthemius: *De locis sanctis* 3, 15, CCL 175, 315; Arthemius: *Itinerarium Malmesburiense* 14, 100, CCL 175, 327.

¹⁰³ Por. Habundius: *Notitia Ecclesiarum* 14, 71, CCL 175, 307; Abundus: *De locis sanctis* 19, 106, CCL 175, 319; Abundius: *Itinerarium Malmesburiense* 7, 51, CCL 175, 326.

¹⁰⁴ Por. Yppolitus: *Pittacia* 25, CCL 175, 288; Ypolitus: *Notitia Ecclesiarum* 13, 61-62, CCL 175, 306; Hyppolitus: *De locis sanctis* 20, 110-111, CCL 175, 319; Ipolitus: *Itinerarium Malmesburiense* 7, 56, CCL 175, 326.

¹⁰⁵ Przykładowo: **Via Appia**: „DCCC martyres” (*De locis sanctis* 10, 54-55, CCL 175, 317); „LXXX martires” (*Notitia Ecclesiarum* 22, 114, CCL 175, 308); **Via Latina**: „XXVIII martyres” (*De locis sanctis* 15, 80, CCL 175, 318); „decem et novem” (*Itinerarium Malmesburiense* 9, 70-71, CCL 175, 326); **Via Labicana**: „XXX milites” (*De locis sanctis* 16, 88, CCL 175, 318); „quadraginta milites” (*Itinerarium Malmesburiense* 8, 61, CCL 175, 326); „multitudo” (*De locis sanctis* 16, 91 CCL 175, 318); „alii innumerabiles” (*Itinerarium Malmesburiense* 8, 61, CCL 175, 326); „in uno loco [...] XL martyres et in altero XXX martyres” (*Notitia Ecclesiarum* 16, 86, CCL 175, 307); **Via Salaria**: „in una sepultura CCCLXV” (*De locis sanctis* 24, 143, CCL 175, 320); „trecenti sexaginta quinque in una sepulchro” (*Itinerarium Malmesburiense* 5, 40, CCL 175, 326); „multitudo sanctorum” (*Notitia Ecclesiarum* 10, 46, CCL 175, 306); „LXII martyres” (*De locis sanctis* 23, 129, CCL 175, 320); „alii innumerabiles” (*Itinerarium Malmesburiense* 5, 34, CCL 175, 325); **Via Tiburtina**: „sanctus Hyppolitus cum familia sua tota XVIII martyres” (*De locis sanctis* 20, 110-111; CCL 175, 319); „sanctus Ipolitus cum familia sua, id est decem et octo” (*Itinerarium Malmesburiense* 7, 53-54; CCL 175, 326) i inne.

¹⁰⁶ Por. Tacitus, *Annales* XIV 44: „multitudo ingens”.

w gruncie rzeczy oznaczać „dwudziestu”, ale równie dobrze: „dwustu”. Trudno bowiem jest ustalić, choćby w przybliżeniu, dokładną liczbę męczenników, spoczywających w poszczególnych miejscach; w *Itinerarium Malmesburiense* odnajdujemy zdanie, które to potwierdza: „Et iam nullus hominum scit numerum sanctorum martyrum, qui [...] pausant”¹⁰⁷.

7. W interesujących nas *Itinerariach* napotykałyśmy też pojęcia – synonimy używane na określenie dokładnego miejsca spoczynku poszczególnych męczenników; są to m.in.: *antrum* – grotka, pieczara, grób, i analogiczne *spelunca* – grotka, pieczara, jaskinia; *crypta* – jaskinia, grotka; czy wreszcie *sub terra* – pod ziemią. Odnajdujemy też sformułowania na określenie dokładnego miejsca złożenia doczesnych szczątków męczennika: „longe sub terra”¹⁰⁸; „in cryptis sub terra”¹⁰⁹; „sub altare maiore”¹¹⁰; „(ecclesia sancti Iohannis martyr is ubi) caput eius in alio loco sub altare ponitur, in alio corpus”¹¹¹; „non longe in occidente”¹¹²; „septuaginta gradibus in imo terrae”¹¹³; „in septimo miliario eiusdem viae”¹¹⁴; „ibi prope, in alio loco”¹¹⁵; „longe in spelunca deorsum”¹¹⁶ i inne.

Ruch peregrynacyjny w całej Europie Zachodniej od samego początku istnienia stworzył nową geografiją miejsc świętych, która wykraczała szeroko poza stare drogi antycznej pobożności. Ta spleciona sieć tych jakże licznych wędrówek przyczyniła się niewątpliwie do zacieśnienia jedności świata chrześcijańskiego w czasach, kiedy Zachód dzielił się na rywalizujące ze sobą monarchie barbarzyńskie. Na tej geograficznej mapie peregrynacji zawsze uprzywilejowane miejsce zajmował Rzym, który dla Zachodu, podobnie jak Jerozolima, stał się *Urbs Sacra*. Zresztą, dla oddalonych Kościołów Europy Zachod-

¹⁰⁷ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 2, 10-12, CCL 175, 325.

¹⁰⁸ Por. np. *De locis sanctis* 17, 95, CCL 175, 318; *Notitia Ecclesiarum* 4, 25, CCL 175, 305; „longe sub terra”, tamże 2, 11, CCL 175, 305; „in aquilone sub terra”; tamże 31, 158, CCL 175, 309; „longe sub terra”.

¹⁰⁹ Por. *De locis sanctis* 16, 90, CCL 175, 318.

¹¹⁰ Por. *De locis sanctis* 24, 143, CCL 175, 320; zob. też: *Notitia Ecclesiarum* 16, 81-82, CCL 175, 307; „in aquilone parte ecclesiae”.

¹¹¹ Por. *De locis sanctis* 27, 160-161, CCL 175, 321.

¹¹² Por. *De locis sanctis* 27, 159, CCL 175, 321; zob. też: *Itinerarium Malmesburiense* 7, 53, CCL 175, 326; „non longe”; *Notitia Ecclesiarum* 2, 8, CCL 175, 305; „per urbem ad aquilonem”; tamże 28, 135-136, CCL 175, 309; „in australi parte”.

¹¹³ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 5, 30, CCL 175, 325; zob. też: *Notitia Ecclesiarum* 5, 28, CCL 175, 305; „XXIII gradibus sub terra”.

¹¹⁴ Por. *Itinerarium Malmesburiense* 6, 46-47, CCL 175, 326.

¹¹⁵ Por. tamże 9, 78, CCL 175, 326; 10, 74, CCL 175, 326; „paulo propius”.

¹¹⁶ Por. *Notitia Ecclesiarum* 14, 76-77, CCL 175, 307.

niej, dla Galii i rzymskiej Afryki, a już z całą pewnością dla Italii, chrześcijańska gmina stolicy odgrywała rolę metropolii, z którą nowe fundacje zachowywały więzy duchowego pokrewieństwa. Orędownicza moc męczenników, mimo upadku politycznego samego Rzymu, jak wskazują dobitnie rzymskie *Itineraria*, przyciągała nadal liczne rzesze¹¹⁷. Ogromną rolę odegrały w tym powstające coraz to nowsze *Passiones* i akta męczeńskie, które spotęgowały kult już silnie zakorzenionych w tradycji świętych, ale wykreowały też zupełnie „nowych”, o których dotychczas nie wiadano nic lub posiadano o nich bardzo skąpe informacje¹¹⁸. Opowieści o nadzwyczajnej odwadze męczenników, wyrafinowanych torturach, opisy cudów, były przyjmowane bez większych zastrzeżeń. Dodawanie nowych epizodów, cudów, tortur nikogo nie gorszyło; autorzy postępowali przeciw *ad maiorem martyris gloriam*.

A FEW REMARKS CONCERNING ROMAN *ITINERARIES*

(Summary)

Roman *Itineraries* were written to make visiting sacred places easier in the Eternal City. The oldest ones originated in the 7th century, when the Roman catacombs were still visited, just before the times of mass relocation of martyrs' relics to European churches. Therefore, they are a source of information about the condition of Roman sacred places at the close of Christian antiquity. All of them are indexes and catalogues informing where *loca sancta* can be found, how to get to them and what is worth seeing. The marked routes for pilgrims seem to be standard ones, along which the arrivals were led. The description of topography of Rome based on *Itineraries* allows us to learn about the places where martyrs' remains were buried; showing a specific place where they were worshipped by the arrivals to the Eternal City in the 7th century. It should be emphasized that in some cases they differ while describing the location of martyrs' burial grounds.

¹¹⁷ Tym bardziej, iż odbycie wówczas peregrynacji do Ziemi Świętej stawało się bardzo niebezpieczne (Jerozolima i Grób Święty w rękach „niewiernych”: 614 r. – zdobyta przez Persów; 638 r. – przez Arabów) (przyp. aut.); zob. też B. Pawłowska, *Urbs Sacra. Pielgrzymi i podróże religijne do Rzymu w starożytności chrześcijańskiej (IV-VII wiek)*, Kraków 2007, 301-302 (*peregrini* w Rzymie w VII wieku).

¹¹⁸ Autorzy *Pasji* i *Akt męczeńskich* przywoływali często ku pamięci budujący przykład dawany przez męczennika, zachęcając tym samym do pójścia w jego ślady, por. S. Longosz, *Niektóre aspekty teologii męczeństwa*, TST 7 (1979) 70.